

● **صحن نو**، پیش از صحن نو

تا ابتدای دوره قاجار، تنها صحن حرم مطهر، صحن عتیق(انقلاب یا سقاخانه امروزی) بود که برخی مورخان، ساخت آن را به دوره تیموری و با مدیریت امیرعلی شیر نوایی مربوط می‌دانند. این صحن در دوره صفوی، پس از تخریب منازل، بازار و مدارس ضلع شمالی و غربی آن، به چهاربرابر اندازه اولیه توسعه یافت و سپس، اجرای تزیینات گسترده آن آغاز شد، تزییناتی که اجرایش، از زمان آغاز توسعه در دوره شاه‌عباس یکم صفوی (درگذشته به سال ۱۰۳۸قمری) تا اواخر دوره نادرشاه افشار(مقتول ۱۱۶۰قمری)، به مدت حدود ۱۲۰سال(با تبدیل ارقام به سال خورشیدی) ادامه پیدا کرد.

هرچند در دوره قاجار نیز، ضماثمی مانند ساعت و نقاره‌خانه را به این صحن افزودند. در دوران ساخت‌وساز صحن عتیق، مکانی که امروز صحن نو در آن قرار گرفته است، باغی مصفا موسوم به «باغ ایلخانی» بود، باغی با درختان مثمر که حاصل آن‌ها، دراختیار زائران حرم رضوی قرار می‌گرفت.

در سال ۱۰۱۷قمری(۹۸۷خورشیدی)، برای نخستین بار و به دستور شاه‌عباس یکم صفوی، سازه‌ای شاخص را در این باغ ساختند. این سازه، کبوترخانه‌ای به سبک کبوترخانه‌های امروزی اصفهان بود. در متن سند ساخت این کبوترخانه که امروز در مجموعه مرکز اسناد آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود، آمده است: «هوالفیاض/برآورد/ عمارت برج کبوترخان که حسب الحکم جهان‌مُطاع آفتاب‌ارتفاع، در باغ پایین‌پای مبارک ساخته می‌شود، قطر دوازده ذرع مشتمل بر پنج ضفه در دو مرتبه که در هر صفه، طاقی بسته می‌شود و میان برج به طلا کتیبه نوشته شود و قبه بزرگ درمیان بام برج و قبه کوچک در اطراف به گچ تبادکانی و حجره اطراف تخت، تخته برداشته و فرش‌بام خشت تخته‌کرده شود و بیرون برج در کل تخت نخل کرده و درون برج به کاهگل اندود شود. از قرار برآورد حاجی الحرمین شریفین توفیق‌آثاری،حاجی صدر‌معمار…رایج عراق: ۵۱تومان/۵/۶۲۶۸دینار، مصالح: ۳۰تومان/۵/۴۹۸۷دینار، خشت: ۱۶تومان و ۵/۳۷۸۷دینار شامل ۱۶۶هزار قالب…طول و عرض: ۱۸ذرع، ارتفاع: ۱۰ذرع…».

اگر هر ذرع را معادل ۱۰۴سانتی‌متر بدانیم، می‌توانیم عظمت بنای کبوترخانه باغ ایلخانی را به‌درستی تصور کنیم؛ بنایی با حدود ۱۸متر و ۷۲سانتی‌متر قطر و ۱۰متر و ۴۰سانتی‌متر ارتفاع که به‌نظر سازه عظیمی بوده است. چنین شهرت دارد که کتیبه این کبوترخانه را علیرضا عباسی بر روی طلا نوشته است. کبوترخانه باغ ایلخانی، در مکان فعلی صحن نو، تا سال ۱۲۳۳قمری(۱۹۷خورشیدی)، به مدت ۲۱۰سال پابرجا بود و کود حاصل از آن که مرغوبیت فراوان داشت، در اراضی و باغات موقوفه آستان قدس رضوی مصرف می‌شد.

● **آغاز ساخت صحن نو**

فتحعلی‌شاه قاجار در سفر سال ۱۱۹۷خورشیدی خود به مشهد، تصمیم به ساخت صحن جدیدی در حرم رضوی گرفت. نقل است که این تصمیم، با پیشنهاد میرزاابراهیم ناظر، به ذهن شاه قاجار رسید و فتحعلی‌شاه با اختصاص بودجه‌ای معادل ۱۰هزار تومان طلا، به میرزاموسی فراهانی، وزیر خراسان و متولی وقت آستان قدس رضوی، دستور داد صحن جدید را در محل باغ ایلخانی بنا کند.فرایند طرح نقشه و آغاز اجرای آن، مدتی طول کشید. حاج‌اقاجان، معمار خراسانی که ظاهرا بازار شمال حرم رضوی به نام او و موقوفه اوست،

صحن نو در اواخر دهه ۵۰قن ۱۴ خورشیدی

تاریخ چگونگی ساخت و توسعه دومین صحن حرم رضوی

سلامی به «صحن نو»؛ از «باغ ایلخانی»

مرضیه‌تراپی| توسعه عمرانی اماکن متبرکه حرم رضوی، تاریخی هزارودویست‌ساله دارد و درواقع پیشینه‌ای به قدمت شهادت امام‌علی‌بن‌موسی‌الرضا^(ع)، با این حال گزارش‌ها درباره ساخت‌وسازهای مربوطبه حرم مطهر، تقریباً از قرن چهارم به بعد، در دست است؛ مانند گزارش‌هایی که شیخ‌صدوق در «عیون اخبارالرضا^(ع)»، آورده یا ابوالفضل بیهقی، در تاریخ مشهورش، به آن‌ها اشاره کرده است. خوشبختانه با نام افرادی که کم‌وبیش در این فعالیت‌های عمرانی حضور داشته‌اند، آشنایی داریم؛ افرادی مانند ابوالحسن عراقی دبیر، بوبکر شهرد، ابومنصور محمدبن عبدالرزاق طوسی، فائق خاصه، امیرعلی شیر نوایی و… . تمام این افراد، صرف‌نظر از سابقه سیاسی‌شان، کوشیده‌اند تا در ساخت‌وساز اماکن متبرکه نقش ایفا کنند؛ به همین دلیل در حرم مطهر رضوی می‌توان از هر دوره تاریخی، بنا یا نشانی یافت. در این نوشتار برآنیم تا به سرگذشت یکی از بناهای مشهور حرم امام‌رضا^(ع) بپردازیم؛ بنایی بسیار فاخر، جذاب و شاخص که حتماً همه شما عزیزان با آن آشنایی دارید و از فضای این مکان، حظ بصری و معنوی برده‌اید؛ صحن نو(آزادی)، صحنی با بیش از ۴هزار و ۱۰۰مترمربع وسعت که در شرق روضه منوره قرار گرفته است و ایوان طلا و دروازه شرقی آن، مشهور به «باب‌السلام»، از شهرت فراوانی برخوردار است.

این مسئولیت مهم را برعهده داشت. برنامه ساخت‌وساز با تخریب

کبوترخانه و حجره‌های اطراف باغ که محل کسب بودند، آغاز شد، اما متولیان امر، خیلی زود فهمیدند که ساخت چنین صحن بزرگی، به عمر فتحعلی‌شاه قاجار قد نمی‌دهد. تا سال ۱۲۲۵خورشیدی، یعنی ۲۷سال بعد از آغاز اجرای طرح، ساخت صحن فقط تا مرحله «سفت کاری» و سفارش برخی کاشی‌ها و معرق‌ها به استادکاران، پیش رفته بود. بزرگی و پرخرج بودن احداث چنین بنای باشکوهی، درکنار شورش‌های گاه‌به‌گاه که عملاً فعالیت‌های عمرانی را تعطیل می‌کرد،

نقش مهمی در طولانی شدن مدت ساخت بنا داشت.

● **توقف عملیات اجرایی**

شورش حسن‌خان سالار، پسردایی محمدشاه که حدوداً هم‌زمان با اتمام سفت‌کاری صحن نو آغاز شد، فعالیت ساخت‌وساز را به محاق برد و کار را کاملاً متوقف کرد. در دوره پنج‌ساله این شورش، حتی آسیب‌هایی به بنای تازه‌ساز صحن رسید. با وجود سرکوب شورش در سال۱۲۲۸خورشیدی، به‌دست باکفایت امیرکبیر، وضعیت‌اشفته مالی در ایالت خراسان و البته اوضاع خاص حاکم بر خزانه‌کشور که اقدام

برای آغاز یا اتمام پروژه‌های بزرگ را محدود می‌کرد، باعث شد تکمیل صحن نو، سال‌ها به تعویق بیفتد تااینکه در سال ۱۲۳۹خورشیدی، حدود یازده سال بعد از سرکوب شورش سالار، بالاخره عضدالملک قزوینی، تولیت وقت آستان قدس، کار تکمیل تزیینات صحن و نصب آن‌ها را آغاز کرد. با پایان یافتن کارهای مربوطبه کاشی و معرق، تا سال ۱۲۵۰خورشیدی، کار طلا کردن ایوان غربی صحن، ایوانی که به روضه منوره منتهی می‌شد، آغاز شد. این دومین ایوان طلای حرم مطهر بود و چون ناصرالدین‌شاه، فرمان انجام کار را صادر کرده بود، به «ایوان طلای ناصری» شهرت یافت.

● **جلوه‌های کم‌نظیر هنری**

یکی از آثار مهم هنری موجود در صحن نو، کتیبه‌هایی است که برای ایوان‌ها و با خط بسیار زیبای محمدحسین شهیدی‌مشهدی ساخته شده‌است. شهیدی‌مشهدی در زمره هنرمندان عالی‌مقام تاریخ مشهد است که شاید تاکنون، چنان که بایدونباید، نه دربار‌اش تحقیق شده، نه آثار وی به‌درستی شناخته شده‌است. طبق گزارش دایره‌المعارف آستان قدس، از او، به‌جز کتیبه‌های متعدد حرم رضوی در صحن عتیق و صحن نو، قرآنی خطی نیز در گنجینه قرآن‌های آستان قدس وجود دارد و به‌نظر می‌رسد فرزند وی نیز، در امور هنر، به‌ویژه هنر زیبای خطاطی، شهره خاص و عام بوده‌است. کتیبه‌های شهیدی‌مشهدی، یکی‌دوسال بعد از سرکوب شورش سالار در مشهد، به رشته تحریر درآمده‌اند، هرچند که می‌توان با مقایسه تاریخ‌های موجود روی آن‌ها، به این مسئله پی برد که آن مرحوم، برای تکمیل کار، به‌ناچار، ۱۰سال وقت صرف کرده‌است و تازه، کتیبه‌ها را مدت‌ها بعد از ساخته شدن، بر روی کار نصب کرده‌اند.

● **مروری برحافظه تاریخی «صحن نو»**

افزون‌بر نکاتی که برشمردیم، ذکر برخی ویژگی‌های تاریخی صحن‌نو، خالی از لطف نیست. دروازه‌شمالی این صحن، موسوم‌به «تلگراف‌خانه»، محل افتتاح یکی از دفاتر قدیمی مخابراتی شهر مشهد، در دوره قاجار بوده‌است و کاشی‌های داخل ایوان، از منظر هنر کاشی‌سازی، جزو شاخص‌ترین کارهای دوره قاجار قرار می‌گیرد. دروازه شرقی صحن که گفتیم به «باب‌السلام» شهرت دارد، از قدیم‌الایام محل توجه علما و عرفای بزرگی است که به قصد زیارت، به حرم رضوی مشرف می‌شدند. این دروازه ازآنجاکه به قسمت پایین‌پای حضرت امام‌رضا^(ع) منتهی می‌شود، به‌عنوان مسیر زیارتی انتخاب می‌شد تا بخشی از آداب زیارت که عبارت است از ادب و احترام ویژه به ولی‌خدا، رعایت شود. بیرون از این دروازه و در زایوه شمالی آن، در دهه ۱۳۱۰شمسی، دومین بنای چهارطبقه شهر مشهد را ساخته بودند که کاربری مسافرخانه و تجاری داشت و مغازه مشهور «حاجی‌لُته، در طبقه تحتانی این بنا، فروشگاهی شناخته‌شده درمیان مشهدی‌ها بود. حجره‌های داخل صحن نو، تا مدت‌ها به‌صورت اجاره دراختیار اصناف مختلف قرار می‌گرفت که صف کلاهدوز، مهم‌ترین آن‌ها محسوب می‌شد. علاوه‌بر این، پشت ایوان جنوبی صحن که در سال ۱۳۳۳ خورشیدی، ساعت مظفری را بر روی آن نصب کردند-ساعتی که ابتدا در صحن عتیق قرار داشت و بعد جایش با ساعت معاون عوض شد- ساختمان آشپزخانه و شربت‌خانه حضرتی، دیواره‌دیوار حجره مقبره شیخ‌بهایی قرار داشت و اطراف آن، علاوه‌بر مدرسه و بازار، منازل زواری بی‌شماری ساخته بودند که درمیان زائران، از محبوبیت فراوانی برخوردار بود.

صحن نو در قدیمی ترین نقشه حرم مطهر

و نفایس که شامل ۱۰۴ قلم شیء مختلف است، در هشت قاب چیده شده‌اند. قدیمی‌ترین آن‌ها، سلیمانیه‌هایی با حاشیه‌نقره‌است که مربوط به ۵۵۰سال قبل است.شمشیر جواهرنشان،خنجر الماس‌نشان، مروارید، تسبیح و انگشترهایی از الماس و بریلیان درشت، از دیگر نفایس روضه منوره هستند.

● **قدیمی‌ترین شیء موزه‌ای**

از آثار منحصربه فرد موجود در موزه آستان قدس‌رضوی، دوعددسکه‌نقره‌مربوطبه‌ولایتعهدی امام‌رضا^(ع)است.پس ازاینکه آن حضرت دررمضان سال ۲۰۱قمری، ولایتعهدی‌راپذیرفتند،سکه‌هایی به‌دستور مأمون، در سال ۲۰۲قمری در سمرقند و در سال ۲۰۳ قمری در اصفهان ضرب شد.

● **اولین موقوفه‌های حرم مطهر**

معلوم نیست که وقف از چه زمانی در آستان مقدس رضوی شروع شده و نخستین واقف آستان حضرت چه کسی بوده‌است.شماری شیء امنقول در کتابخانه و موزه آستان قدس‌رضوی وجوددارد که بیش از هزارسال از وقف آن‌ها می‌گذرد اما براساس اسناد موجود، قدیمی‌ترین اسناد وقف، مربوطبه قرن دهم هستند. در فهرستی که در آستان قدس‌رضوی، از موقوفات به‌صورت الفبایی تهیه شده‌است، قدیمی‌ترین سند وقف غیرمنقول، مربوطبه وقف‌نامه عتیق علی طوسی است که در سال ۹۳۱قمری، تنظیم شده‌است و شامل ۲۱رقبه ازجمله چند روستای شش دانگی کنه بیست است که هم اکنون، به یک مرکز بزرگ تولیدی دامداری تبدیل شده‌است.

● **قدیمی‌ترین ساعت**

قدیمی‌ترین ساعت حرم مطهر را که ساخت منچستر انگلستان است، در زمان مظفرالدین‌شاهقاجارودر سال۱۲۷۸قمری به حرم مطهر اهدا می‌کنند. برخی محققان معتقدند این ساعت هم اکنون در ضلع جنوبی صحن آزادی و درمیان مناره قرار دارد.

منبع: کتاب اولین ها و قدیمی ترین ها در حرم مطهر امام رضا^(ع)، تألیف حسین مهدوی‌پارسانا؛کنه:این‌منبع،خوداز کتاب‌هایی‌چون‌فرهنگ خراسان، تاریخچه آستان قدس‌رضوی، شمس‌الشمس یا انیس‌النفوس،تاریخ‌مشهدالرضا^(ع)،سال‌شماروقایع‌مشهد، حوزه علمیه خراسان، به‌سوی بارگاه‌نور و در حرم ملکوت، به‌عنوان منبع استفاده کرده‌است.

برای خواندن قسمت اول اسکن کنید

موقعیت صحن نو نسبت به حرم مطهر

زربین، بوده‌است و هم اکنون در موزه حضرت قرار دارد.

● **قدیمی‌ترین سقاخانه**

قدیمی‌ترین سقاخانه حرم رضوی مربوط به عهد افشار است که هم اکنون نیز در صحن انقلاب قرار دارد. سنگاب آن با ظرفیت ۱۱۳۰لیتر آب،ازسنگ‌مرمریکپارچه‌است وبه‌دستورنادرشاه‌افشار، ازهرات افغانستان به‌منظور استفاده برای آب شرب، آورده‌شده‌است، ولی ازآنجا‌که شخصی به نام اسماعیل خان، بنایی هشت ضلعی بر فراز آن ساخته‌وسقف آن‌راطلاکاری کرده‌است، به نام «سقاخانه اسماعیل طلا» معروف شده‌است.

● **اولین حوزه علمیه**

در یافت مجموعه اماکن متبرکه اطراف حرم مطهر، ۱۰مدرسه علمیه وجود داشت که درحال‌حاضر از آن میان فقط چهار مدرسه باقی مانده‌است. اولین مدرسه تاریخی که اکنون اثری از آن نیست، در حاشیه غربی بازار زنجیر (بخش شرقی رواق دارالولایه کنونی) در ناحیه بالاسر حرم مطهر بوده‌است. این مدرسه به‌دلیل جایگاهش، به مدرسه بالاسر معروف بود و از شمال، به

صحن انقلاب و از جنوب، به مدرسه پیرزاد محدود می‌شد. مدرسه بالاسر را در زمینی به مساحت ۲۵۰مترمربع، در دوطبقه ساخته بودند و برخی معتقدند که واقفش، شاهرخ میرزای تیموری است.

● **قدیمی‌ترین هدایا**

حرم پاک امام‌رضا^(ع)، افزون‌بر جلال معنوی و جذبه روحانی و زیبایی و شکوه معماری، به برخی نفایس ارزشمند نیز م‌زین است. تعدادی از هدایای بزرگان و حکمرانان گذشته را در قاب‌هایی تعبیه کرده و در مکان‌هایی از حرم مطهر، دربرابر دید زائران قرار داده‌اند. این جواهرات

نگاهی به اولین‌ها و قدیمی‌ترین‌ها در حرم امام‌رضا^(ع) (قسمت دوم)

استخراج: حسین بیات| ۱۲۰۰سال از آن روز که خاک خراسان به قدم‌های ضامن آهو عطر گرفت، می‌گذرد و این گذر روزگار، آن قدر مجال و فرصت پیش‌روی عاشقان حضرتش قرار داده‌است که هر عرض ارادت یادگاری را در مشهد و بر بنای حرم باقی گذارند، یادگارهایی که امروز می‌توان سر را بالا گرفت و با افتخار آن را تاریخ خواند، تاریخ شکل‌گیری بارگاه خورشیدنقاب شمس‌الشمسوس. این تاریخ البته نخستین‌هایی دارد که روایت گفتن از این حریم را شیرین‌تر می‌کند؛ نخستین‌هایی که چشم پژوهشگران و تاریخ‌نگاران بسیاری را در جست‌وجوی خود به میان اوراق و اسناد قدیمی کشانده‌است. یکی از این افراد، حسین مهدوی‌پارساست که حاصل جست‌وجوهایش از اولین‌های حرم مطهر را در کتاب «اولین‌ها و قدیمی‌ترین‌ها در حرم مطهر امام‌رضا^(ع)» گردآوری کرده‌است و شما خواننده بخشی از آن هستید.

● **قدیمی‌ترین در حرم مطهر**

در سال ۷۳۴قمری که ابن‌بطوطه، جهانگرد وجغرافی‌دان معروف، به‌مشهدسفر می‌کند و حرم مطهر امام هشتم^(ع) را می‌بیند، از ورودی حرم رضوی می‌گوید: «در پیش‌روی با کیفیتي پایین بود و اطراف حرم نیز به‌صورت باغ و فضایی با بو»؛ ابن بطوطه با یادآوری در طلایی حرم، می‌نویسد: «حرم دری‌آراسته به طلا و نقره داشت که در محل پیش‌رو نصب بوده‌است». البته نه اوازبانی

و سازنده این در، نامی می‌برد و نه هیچ فردی دیگر، بنابراین سازنده این در همچنان ناشناس است.

● **اولین روشنایی و نورآرایی**

در قرن‌های گذشته، بخشی از روشنایی حرم، از طریق غرفه‌های کوچک بالای صفه‌ها تأمین می‌شد و قسمتی از فضای حرم را نیز با افروختن شمع‌ها روشن می‌کردند. بعدها به‌مرور زمان، روشن کردن شمع در حرم و رواق‌ها را زائران به‌منظور ادای نذر انجام می‌دادند. پس از مدتی، از چراغ‌های پیه‌سوز و شمعدان‌های نقره‌پیک‌شاخه و چندشاخه استفاده می‌شد، ولی درآدمه‌برای نورآرایی حرم مطهر، این‌شمعدان‌ها وپیه‌سوزها